

ВЛАСЕНКО В.М.

ПРОБЛЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ НА СТОРІНКАХ ПАРИЗЬКОГО “ТРИЗУБА”

Досліджується проблема голодомору 1932-1933 рр. в Україні за матеріалами українського тижневика “Тризуб”, що видавався Державним Центром Української Народної Республіки у Парижі у міжвоєнний період.

*Людоньки!.. (що це я -
сплю?)*

*Вбила дитину свою...
З холоду, з голоду я
збожеволіла...*

*Людоньки!.. (що це я -
сплю?).*

Олександр Олесь

В останні два десятиліття інтерес до вивчення голодомору 1932-1933 рр. як в Україні, так і за кордоном посилюється. Оцінку йому дали міжнародні фахові інституції та вищі органи влади України. У 1988 р. комісія Конгресу США, а наступного року міжнародна комісія юристів на чолі з професором Сандбергом визнали голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. У 2003 р. Україна звернулася до Генеральної асамблеї ООН з пропозицією дати оцінку цій трагедії. Вже за часи незалежності Президентом України було видано декілька указів про започаткування Дня пам'яті жертв голодомору, відзначення пам'яті померлих від голоду та визнання голодомору геноцидом проти українського народу. Нещодавно Верховна Рада України дала подібну оцінку цій соціальній і національній катастрофі.

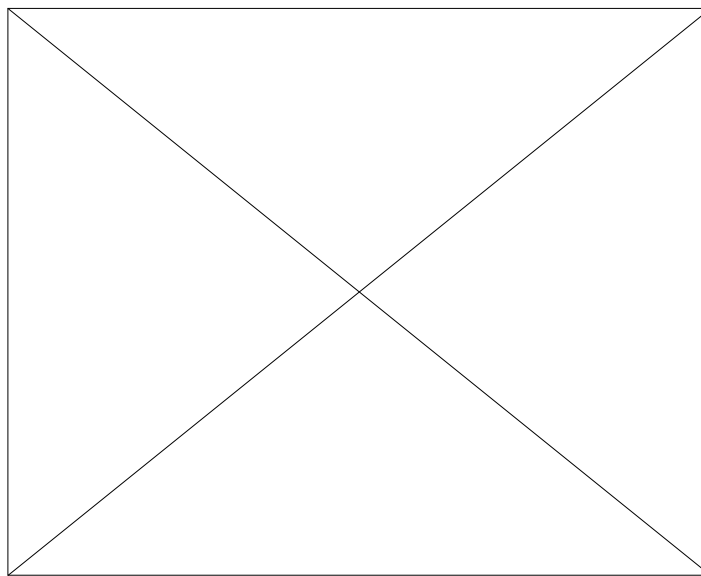
За останні роки проблема голодомору в Україні знайшла своє висвітлення у наукових працях, публіцистичних роботах, на сторінках газет. Вийшло декілька всеукраїнських і близько двох десятків регіональних збірників документів, в тому числі по Сумській області¹, Лебединському району² та навіть по окремих селах, наприклад, с.Северинівка Сумського району³. На сторінках фахових видань публікуються численні роботи, що стосуються різних аспектів цієї події. Триває дискусія між вітчизняними і зарубіжними (з Великобританії, Італії, Німеччини, Росії, США, Японії) дослідниками щодо визначення причин, суті (трагедія чи геноцид) і наслідків голодомору, відповідальних за його здійснення, кількість жертв тощо.

Незважаючи на посилення інтересу до цієї трагічної сторінки українського народу, деякі її аспекти і нині залишаються невідомими або недостатньо дослідженими. До таких належить питання висвітлення голодомору на сторінках української емігрантської преси, реакції еміграції на цю подію та організації нею допомоги своїм співвітчизникам на батьківщині. Саме тому актуальною є тема висвітлення голодомору 1932-1933 рр. в

Україні на сторінках емігрантського тижневика “Тризуб”, що виходив у Парижі протягом 1925-1940 рр.

Хронологічними рамками роботи є період кінця 20-х років XX ст., коли на сторінках часопису висвітлювалися питання хлібозаготівельних кампаній, згорання непу, початку колективізації сільського господарства, опору селян політиці більшовицької партії на селі, та середини 30-х років, коли по завершенню голодомору еміграція зрозуміла масштаби і наслідки демографічної, соціальної і національної трагедії.

Об’єктом дослідження є паризький тижневик “Тризуб”, що видавався представниками української еміграції, близькими до Голови Директорії і Головного Отамана Військ Української Народної Республіки Симона Петлюри, а після його смерті - до Державного Центру УНР в екзилі.

Предметом роботи є висвітлення на сторінках “Тризуба” питання голодомору 1932-1933 рр. в Україні.

Мета автора полягає у тому, щоб на основі аналізу змістовної частини публікацій на сторінках українського часопису “Тризуб” розкрити інформаційні можливості тижневика щодо висвітлення голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Для реалізації цієї мети були поставлені такі завдання: з’ясувати тематику, склад авторів та редакційну політику тижневика щодо висвітлення голодомору початку 30-х років, встановити ступінь репрезентативності, інформативності та достовірності публікацій часопису про голодомор 1932-1933 рр., розкрити джерелознавчий потенціал публікацій про цю трагедію, висвітлити заходи української еміграції з інформування міжнародної громадськості про голодомор, організації нею допомоги своїм співвітчизникам в Україні. При написанні роботи автор дотримувався принципів об’єктивності, історизму і системності, використав загальнонаукові (аналіз, синтез), загальноісторичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний) і джерелознавчі (внутрішня і зовнішня критика джерел, бібліографічний опис) методи дослідження.

Автором статті проаналізовано публікації тижневика “Тризуб” за 1928-

1934 рр., які стосувалися голодомору 1932-1933 рр. Їх згруповано за тематично-видовою ознакою, що дало можливість визначити коло проблем цієї трагедії, які перебували в центрі уваги редакції, авторів та дописувачів часопису. Усі вони вимагають критичного аналізу, що і дає можливість визначити їх об'єктивність, інформативність, репрезентативність та наукове значення.

Загальна кількість публікацій у *“Тризубі”*, які прямо чи опосередковано стосуються голодомору, сягає близько 450. За видовою ознакою вони поділяються на передовиці (редакційні статті без підпису), статті, повідомлення, огляди більшовицької і зарубіжної преси, огляди листів з України, офіційні документи різноманітних українських емігрантських організацій чи міжнародних установ щодо голоду в Україні, хроніку, оголошення, звернення, заклики, відозви до емігрантів про допомогу голодуючим в Україні.

* * *

У 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) було проголошено курс на індустріалізацію. Кошти для її здійснення партія вирішила взяти на селі шляхом його колективізації. Форсовані темпи індустріалізації передбачали й швидке усупільнення селянських господарств. Керівництво партії свідомо пішло на згортання нової економічної політики і відмовилося від курсу на економічну рівновагу.

З метою накопичення необхідних для індустріалізації коштів держава, з одного боку, - знижувала рівень заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, оскільки була монополістом у цій справі, з другого боку, завищувала ціни на промислову продукцію, яку споживали селяни. За допомогою так званих *“ножиць цін”* держава забирала до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку. Використовувалося і посилене оподаткування селян-власників, що також давало відчутний приплив коштів до казни.

На XV з'їзді партії, що відбувся у 1927 р., проголошено курс на колективізацію селянських господарств. Невдовзі почали здійснювати хлібозаготівельні кампанії силовими методами. Відмова від економічних методів управління і перехід до силових під час хлібозаготівельної кампанії 1927-1928 рр., тиск на селян призвели до провалу хлібозаготівель і продовольчої кризи у містах. Селяни не хотіли здавати хліб державі. У хлібозаготівельній кризі Й.Сталін звинуватив не всіх селян, а лише *“куркулів”*. Під загрозою перетворення непокірних на *“куркулів”* (ворогів радянської влади) селян примушували здавати хліб за не вигідними для них цінами.

У 1928 р. в Україні і на Північному Кавказі стався великий недорід. Незважаючи на відчутне скорочення запасів хліба, держава посилила хлібозаготівлі, які здійснювалися силовими методами. У деяких регіонах України почався голод⁴.

Українська еміграція уважно слідкувала за подіями в Україні, про що свідчать публікації у тижневику *“Тризуб”*. За 1928 р. хлібозаготівельній кампанії було присвячено дві редакційні статті (№№6, 32), загрозі голоду на Півдні України - одна (№44). У статті *“Хлібні фабрики”* йшлося про організацію в Україні радгоспів. Наголошувалося, що під вивіскою *“хлібних фабрик”* відновлюється панщина, яка є модерною за формою, але гіршою за суттю. Наслідки цього могли бути такими: *“або посадять на “хлібні*

*фабрики" сільсько-господарських наймитів, які будуть працювати не маючи жадного права на землю і на продукцію її - хліб; тоді хліб буде, але це буде - панищина, кріпацтво, рабство. Або віддадуть землю колективам чи окремим господарствам, на певних умовах, - тоді не завше буде хліб"*⁵.

Інформаційно насиченим у тижневику є блок - декілька рубрик, які можна визначити як огляди більшовицької, емігрантської та зарубіжної преси. У рубриці "З життя й політики", яку вів у часописі Валентин Садовський (В.С.), публікувалися матеріали про радянську Україну, що базувалися на аналізі більшовицької преси. В них зазначалося, що радянська влада визнавала недорід 1928 р. в 11-ти південноукраїнських округах, що охопив приблизно чверть території і шосту частину людності республіки. Автор огляду зауважував, що хоча радянська влада і визнала факт голоду в Україні, проте у більшовицькій пресі про це є лише поодинокі повідомлення. Навпаки, більше уваги приділялося питанням поширення на селі 2-ї позики індустріалізації ("Вісті"), здійснення хлібозаготівельної кампанії ("Вісті"), стягнення єдиного сільськогосподарського податку ("Економическая жизнь")⁶.

Один огляд у "Тризубі" присвячений висвітленню голоду 1928 р. в Україні міжнародною пресою. Його автор наводить свідчення понад десяти американських, англійських, іспанських, німецьких, швейцарських газет, звертаючи увагу на однакову подачу фактів голоду урядовими колами Києва і Москви, проте різну оцінку цього явища та заходів влади з ліквідації голоду. Так, за словами О.Шліхтера, на Півдні України і в Молдавській АСРР голодує 732 тис. селянських господарств. Селяни самі намагаються врятуватися від голоду, чинять опір радянській владі або тероризують радянських урядовців і місцевих комуністів. Інформація з Москви підтверджує кількість голодуючих сімей, проте наголошується на величезних зусиллях партії ліквідувати голод - влада харчує на кошти уряду 225 тис. дітей, безкоштовно роздає хліб селянам для відгодівлі їхньої худоби⁷.

На сторінках тижневіка з'являється повідомлення про створення Комітету допомоги голодним в Україні. В ньому йшлося про ініціативу Генеральної ради Союзу українських емігрантських організацій у Франції щодо створення спеціального комітету, який би займався організацією допомоги голодуючим співвітчизникам. 4 грудня 1928 р. такий комітет був створений. До його складу увійшли професор О.Шульгин (голова), генерал О.Удовиченко, І.Косенко (заступники), М.Ковальський (секретар), Г.Келлер-Чикаленко (спеціальний делегат комітету). Комітет поставив собі завдання з'ясувати розміри голоду в Україні, інформувати про нього міжнародну громадськість, налагодити стосунки з міжнародними організаціями, які могли б надати матеріальну допомогу або організувати акцію допомоги, у подальшому влаштувати збір коштів для передачі їх цим організаціям з метою відправки до України⁸.

На сторінках тижневіка подавалося пояснення щодо особливостей пересилки допомоги голодуючим в Україні. Повідомлялося про вагу (не більше 5 кг) посилки, розмір мита за пересилання певних видів продуктів харчування, характер (не торговельний) посилки, заборонені до пересилки товари (шовкові тканини або речі з домішками шовку). Посилки слід було здавати на залізничні вокзали. Вони повинні бути перев'язані мотузкою з фіксацією на вузлі сургучною печаткою. Тариф посилки залежав від ціни і

ваги. Обов'язковою була наявність спеціальної декларації⁹.

Найбільш об'єктивною і репрезентативною була інформація рубрики "Хроніка". Вона мала такі підрубрики, як "З Великої України", "Газетні звістки", "У Румунії", "У Франції", "На українських землях" та інші, які містили різноманітну інформацію з радянської чи закордонної преси про події в Україні. В них подавалися лише факти - результати здійснення хлібозаготівельної кампанії, відмову селян здавати хліб державі, брак хліба у великих містах України, запровадження карткової системи на картоплю у містах, голод в окремих місцевостях країни, несплату селянами єдиного податку, селянські заворушення (опір селян), карні експедиції проти селян, смертні вирoki селянам за вбивства більшовицьких агітаторів та радянських урядовців тощо. У підрубриці "У Румунії" подавалася інформація про недорід в Україні, примару голоду, повстання селян проти політики більшовиків¹⁰, "У Чехо-Словаччині" - про доповідь В.Садовського "Сучасна господарська і політична ситуація на Східній Україні" на засіданні Українського республікансько-демократичного клубу у Празі, в якій йшлося про економічну кризу, виступи селян проти радянської влади, що супроводжувалися національним, "жовто-блакитним", як називали його більшовики, рухом¹¹.

Сталін мав власний рецепт подолання хлібозаготівельної кризи. Він наполягав на заміні принципу закупівлі принципом продрозкладки, тобто перетворення надзвичайних заходів у систему. У червні 1929 р. було введено планові завдання по хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Тих, хто ухилявся від поставок зерна за визначеними сільськими сходами розмірами, сільрадам дозволялося штрафувати у межах 5-кратного розміру вартості хліба, що підлягав здачі. У разі несплати штрафу майно боржників продавалося з торгів. За груповий опір розкладці передбачалися конфіскація майна і депортація засуджених за межі республіки. Адміністративний тиск на селян дав спочатку бажаний для більшовиків результат хлібоздачі, проте він призвів до деградації сільського господарства. Винними в опорі хлібозаготівлі знову визнали куркулів. Вихід з цієї ситуації більшовики вбачали у суцільній колективізації села. На листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б) Сталін висловився за здійснення її протягом року¹².

У 1929 р. на сторінках "Трибуна" було вміщено 2 передові статті, присвячені проблемам сільського господарства в Україні (№№36, 41). Голод 1928 р. знайшов своє висвітлення у рецензії П.Ф. (імовірно Панас Феденко) на брошуру французькою мовою. Автор рецензії стверджував, що не втрати озимини (85%) через заморозки, а примусова хлібоздача навесні 1928 р. стала безпосередньою причиною голоду. Проте катастрофічний стан сільського господарства не став на заваді владі, яка у 1928 р. зібрала хліба на 32% більше, ніж у 1927 р.

Лише у листопаді влада визнала голод і задекларувала організацію допомоги в першу чергу дітям. Проте і через місяць ця допомога не була надана. Автор рецензії навів вислів голови ВУЦВК Г.Петровського про допомогу московського центру: "Що-до допомоги голодуючим, - ми розраховували, що на цю мету треба асигнувати 67 міль. карбованців; проте нам урізали до 42 міль. карб., але й це хочуть тепер урізати й не додати ще 5 міль. карбованців" ("Комуніст", Харків, 7.XII.1928)¹³. Йшлося про забезпечення хлібом в першу чергу адміністративних центрів, війська та

апарату управління в Україні, село ж залишалося напризволяще. Цим, на думку автора, скористалася партія, організовуючи селян у колгоспи: *“Це новочасне повторення “воєнних поселень” Аракчеєва дуже захоплює комуністичних діячів, які думають, що саме тепер настав час здійснення їхньої утопічної програми. І тому читаємо в комуністичній пресі реляції про те, як на голодній Степовій Україні організувалося в грудні 1928 р. 24 нових колективних господарств та ще мають закластися 135 колективних господарств із 2000 родин, з площею 27.700 гектарів (“Правда”, 10.I.1929)”*¹⁴.

Питання продовольчої кризи, голоду, політики партії на селі піднімаються як у традиційній рубриці *“З життя й політики”*, так і у новій - *“Факти й цифри”*. У другій з посиланням на радянську пресу подаються кількісні показники різних сторін життя України, зокрема, число колективних господарств, допомога *“недорідним”* округам¹⁵, відповідь селян на терор влади. Так, за останні місяці минулого року лише в журналі *“Комуніст”* подано інформацію про випадки терористичних актів майже в усіх регіонах України. Наведемо лише деякі з них:

- *Могилів. с.Юрковка. Забито члена сільради і поранено 2-х товаришів (11.XI).*

- *Умань. В с.Небалівцях протягом 2-х тижнів спалено 24 господарства незаможників, що приймали участь у хлібозаготівлі (13.XI).*

- *Балта. В Окнянському районі побито голову сільради за оподаткування. В Андріївському районі поранено голову сільради.*

- *Сталіно. В с.Олександрівці, Авдієвського району стріляно у вікно голови сільради і підпалено хату й повітку за підвищення сільського податку (15.XI).*

- *Артем'ївське. В с.Балбасівці спалено будинок голови кооперативу і стріляли в уповноваженого по заготівлі хліба (24.XI).*

- *Суми. В с.Кондратівці спалено будинки секретаря сільради.*

- *Винниця. В с.Нижня Кропивна забито активну біднячку, члена сільради, що доносила на куркулів...*¹⁶

У рубриці *“Хроніка”* публікувалися матеріали з радянської преси про селянські заворушення, розстріли селян за акції проти комуністичних активістів, відомості з емігрантської преси про діяльність Комітету допомоги голодним в Україні тощо.

У 1930 р. розгортається примусова колективізація селянських господарств. Однією із складових цієї політики стала ліквідація господарств заможних селян, основним методом *“соціалістичного будівництва”* - ідеологія класової боротьби. Механізм хлібозаготівель знову був використаний для розколу села. Ізольована за допомогою хлібозаготівель верхівка села підлягала економічному винищенню і депортації. Це створювало атмосферу залякування, в якій тільки і можливо було, на думку більшовиків, провести суцільну колективізацію. *“Верхівку”* села важко було визначити за економічною ознакою, тому щодо неї застосовувалися і політичні гасла. До *“куркулів”* зараховували тих селян, які використовували найману працю у минулому, перебували у петлюрівських чи білогвардійських військах, антирадянських партизанських загонах. Таким чином штучно розпалювалася соціальна напруга. Держава не тільки сама здійснювала експропріації

куркулів, але і примушувала це роботи селян. Якщо ж незаможні селяни не погоджувалися виконувати нав'язану їм роль і приєднувалися до протестів проти колективізації, тоді їх могли оголосити “*підкуркульниками*”, що тягло за собою розкуркулення¹⁷. Лише між 20 лютого і 15 квітня 1930 р. було виселено за межі України 20793 сім'ї, 113637 осіб. Така політика призводила до зменшення кількості селянських господарств. У 1930-1931 рр. зникло 282 тис. дворів¹⁸. Зі збільшенням темпів колективізації зростав і опір селян примусовому усупільненню їхніх господарств. Для ліквідації селянських виступів використовувалися війська Державного Політичного Управління і Робітниче-Селянської Червоної Армії. Для підсилення колективізації влада відправляла на село робітників. Такі заходи врешті-решт призвели до кризи колгоспного ладу. Протягом 1930-1931 рр. редакція “*Тризуба*” досить докладно інформувала еміграцію про ситуацію в Україні, здійснення примусової колективізації, розкуркулення, селянські виступи проти більшовиків.

У 1930-1931 рр. декілька редакційних статей були присвячені “*соціалістичним*” перетворенням на селі. Так, в одній з них зазначалося, що більшовики “*безоглядно нищать хазяйство кожного селянина, що видається їм заможним, безпардонним способом тягнуть на налігачі населення у ті колективи, на село висилають цілі хмари спеціальних комісарів, агентів влади і чека, набраних із зайдів, що їх така сила налінула на Вкраїну під крилом окупаційної армії. Знущення над українським селянином не має меж. Проводиться масове висилання селян по-за межі України. Рясно йдуть повідомлення про судові процеси, розстріли. Та чи не частіше зустрічаємо ми вияви селянського терору*”¹⁹.

У статтях І.Липовецького йдеться про таке масове явище на селі, як приховування селянами хліба²⁰, про “*успіхи*” колективізації та репресії щодо селян при її здійсненні. Автор наводить численні свідчення радянської преси про методи запровадження колективних господарств, боротьбу з “*куркулями*”, депортації населення, втечі селян до інших регіонів країни та за кордон, забивання худоби (щоб не здавати до колгоспу), псування реманенту тощо²¹. У статті Гл.Л. (імовірно Гліб Лазаревський) йдеться про “*викриття*” органами ДПУ контрреволюційної організації у сільському господарстві - так званих “*шкідників*” з наркомзему, Укрсельбанку, фахівців сільськогосподарської науки, агрономів (О.Філіповський, Е.Заславський, К.Кононенко, Абдул-Абдулаєвський та інші)²².

У традиційній рубриці “*З життя й політики*” аналізується радянська преса, заходи партії із запровадження колгоспного ладу, ліквідації куркульства як класу, боротьби з політичною опозицією, показано проблеми у справі організації посівних і хлібозаготівельних кампаній²³, постачання продуктів харчування у міста, опір селян колективізації²⁴. В.Садовський зауважував, що політика партії на селі та боротьба з противниками колгоспного ладу веде до повної економічної руїни та голоду²⁵.

Чимало інформації про реалії життя у радянській Україні, перипетії колективізації, карткову систему у містах подається у листах селян-втікачів з більшовицького раю²⁶. Листи селян з України аналізують Є.Г. (імовірно Євген Гловінський)²⁷, відомий український журналіст, секретар Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії Дмитро Геродот²⁸,

І.Липовецький²⁹.

У рубриці “Хроніка” відчутно збільшилася кількість повідомлень з радянської преси про проблеми на селі. У 1930-1931 рр. таких було 227, в тому числі 156 повідомлень у 1930 р. Умовно їх можна згрупувати таким чином: проблеми у здійсненні посівної і хлібозаготівельної кампаній, жнив - 61 повідомлення, колгоспно-радгоспне будівництво і пов'язані з цим проблеми - 27, безгосподарність (втрати хліба при зберіганні і транспортуванні, брак техніки, загибель коней у колгоспах тощо) - 23, продовольча криза в місті, карткова система, примус робітників заводити приміські городи - 20, пасивний опір селян колективізації (забій худоби, приховування хліба) - 19, селянський “*терор*” (виступи проти активістів колгоспного ладу, вбивства або поранення радянських працівників, комуністів, членів комнезамів) - 19, арешти, суди і розстріли селян за дії проти радянських і партійних діячів, прихильників колективізації - 17, відправка на село робітників і комуністів для підсилення колективізації - 13, розкуркулення, заборона страхування майна заможних господарів - 7, заходи влади з підтримки колгоспних активістів на селі (підвищення платні членам комнезамів, страхування життя активістів колгоспного руху) - 6, решта - повідомлення про посуху, передбачення голоду (2), примусове поширення серед селян позики на індустріалізацію, неможливість селян повернути позички, заворушення на Північному Кавказі, втікачів з СРСР, відправка на село спеціальних загонів для вилучення хліба, викриття контрреволюційних організацій (2), ліквідацію наркозему УСРР, відвідування України українсько-канадською делегацією тощо³⁰.

Ці повідомлення радянської преси, надруковані на сторінках “Тризуба”, свідчать про величезні проблеми на селі напередодні голодомору 1932-1933 рр., роль партії у дезорганізації та руйнації сільськогосподарського виробництва, роздмухування класової ворожнечі між окремими верствами селян, між робітниками і селянами, тотальному вилученні хліба і продуктів харчування.

* * *

Подібно до голоду 1921-1923 рр. радянська держава і на початку 30-х років застосовувала терористичні методи хлібозаготівель з метою, по-перше, мобілізації хлібних ресурсів, по-друге, терору голодом без розрахунку одержання хліба. Об'єктом такого терору стали селяни певних територій - України, Північного Кавказу, Північного Казахстану, в яких, між іншим, українці складали більшість або відчутну частину серед усього населення регіону.

Під час голодомору 1932-1933 рр. (на відміну від голоду 1921-1923 рр.) посухи в Україні не було. Катастрофа була викликана політикою партії на селі. Під час хлібозаготівель 1931 р. було зібрано на 2,5 млн. пудів хліба більше ніж у 1930 р. Проте хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. продовжувалися до весни 1932 р. В окремих регіонах УСРР не залишилося будь-яких продовольчих і фуражних запасів. Спалахнув голод, який тривав до врожаю 1932 р. Голод, який розпочався восени 1932 р., тривав до літа 1933 р. Через величезні людські втрати (понад 3 млн. осіб в Україні і до 1 млн. на Кубані) цю трагедію називають голодомором. У постраждалих регіонах керівництво

країни направило хлібозаготівельні комісії, які не обмежувалися конфіскацією хліба і саме завдяки їх діяльності в Україні смертність від голоду стала масовим явищем. Були запроваджені кримінальна відповідальність за розкрадання соціалістичної власності (йшлося про розкрадання хліба у колгоспах і радгоспах), натуральні штрафи м'ясом, картоплею, а фактично забиралися усі продукти харчування. Це означало, що терор голодом здійснювався свідомо. Майже в усіх регіонах України реєстрували випадки людоїдства і трупоїдства. Зтероризоване селянство не чинило збройного опору, як це було раніше. У нього вже не було ні волі, ні фізичних сил для протесту.

У 1932 р. на сторінках *“Тризуба”* було опубліковано три редакційні статті (№№13, 14, 28-29), присвячені окремим питанням голоду. У двох з них йшлося про розстріл радянськими прикордонниками втікачів з України через Дністер до Румунії, який набув широкого міжнародного розголосу. Про цю криваву драму писали англійські, румунські, французькі, швейцарські газети. Представники української еміграції підняли це питання на засіданні Дорадчого комітету Офісу у справах біженців у Женеві, делегат Українського товариства прихильників Ліги Націй виголосив доповідь про трагедію на засіданні міжнародної Унії товариств Ліги Націй у Брюсселі. Обидві міжнародні організації винесли по цій справі власні резолюції, про що повідомили секретаріат Ліги Націй. Українські емігранти закликали Товариство Червоного Хреста допомогти тим втікачам, які вижили у цій трагедії.

Одна редакційна стаття була присвячена голоду, що розпочався в Україні. У ній зазначалося, що навіть *“газети, які прихильно ставляться до сучасних володарів України, не можуть не признати, що причина голоду не в несприятливих природних умовах, не в стихійному нещасті, а що голод - то наслідок самої системи. Голод на Вкраїні то наслідок окупації московської з її системою червоного терору, безглуздох комуністичних експериментів, безмежної експлуатації природних багатств краю, безоглядного виснаження і нищення живих сил, нечуваної руйни сільського господарства і всього народнього хазяйства завойованої й уярмленої землі”*³¹. Редакція часопису цілком об'єктивно визначила причини голоду та його штучність.

Деякі статті у *“Тризубі”* були присвячені піднятій у редакційних публікаціях темі кривавої драми на Дністрі. На початку 1932 р., коли розпочався голод, кількість втікачів з України збільшилася. Румунська преса повідомляла про численні спроби перейти радянсько-румунський кордон через Дністер - поблизу сіл Серпень (була застрелена жінка з немовлям), Пекарі, Резини, міст Бендери, Сороки. *“Тризуб”* публікував репортажі румунських газет з місця подій. У передовиці авторитетної в країні газети *“Універсул”* від 29 лютого зазначалося: *“Вздовж Дністра совітські, збільшені в останній час, частини організували на румунському фронті полювання на людей. Після нелюдського знищення людей проти села Оланешти нові масові вбивства мали місце навпроти Бендер. Чоловіки, жінки, діти, всі з Молдавської совітської республіки, гонимі нуждою, голодом, холодом, налякані тяжкими перспективами, які їх ждали, пробували втікти через Дністро в Бессарабію. Це була їх єдина надія на спасіння, єдиний спосіб вибратися із совітського пекла. Червоні солдати, викривши втікачів, ... розпочали полювання... на людей. Всю колону збігців було оточено і знищено*

рушничним і гранатним вогнем”³².

На сторінках “Тризуба” публікувалися звернення, протести-відозви, комюніке українських громадських організацій у Румунії про надання допомоги втікачам, заклики вплинути на СРСР з метою припинення розстрілів тих, хто втікав від голоду³³. Публікувалися протести, відозви щодо підневільної праці в СРСР. Про це свідчать меморандум Українського пресового бюро у Парижі, який був поширений головою Дипломатичної місії УНР у Франції, професором Олександром Шульгиним серед делегацій Унії товариств прихильників Ліги Націй у Женеві³⁴, та меморандум Українського товариства прихильників Ліги Націй про умови праці в СРСР³⁵.

Редакція тижневика “Тризуб” приділяла значну увагу питанню висвітлення голодомору, терористичних методів здійснення колективізації та хлібозаготівель. У рубриці “З життя й політики” подавалися аналітичні статті про становище на Україні, провал посівної кампанії, руїну сільськогосподарського виробництва, неврожай та голод, аналізувалися рішення радянського уряду щодо вирішення продовольчої кризи, зокрема, декрет РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про утворення насінневих фондів, в якому йшлося про складнощі на продовольчому ринку, чим фактично визнавався голод в країні. В.Садовський констатував, що у радянській пресі розгортається кампанія цькування комуністів-українців, яка нагадує початок погрому, що мав місце два роки тому у зв’язку зі справою Спілки Визволення України³⁶. Автор огляду радянської преси зробив висновок, що “Совітські матеріали з виразністю і категоричністю, яка не зоставляє місця для жадних сумнівів, констатує різке погіршення господарського становища на протязі двох-трьох останніх місяців, погіршення, яке носить характер катастрофи”³⁷.

Цікавим, на наш погляд, є аналіз доповіді академіка Птуха про демографічну ситуацію у радянській Україні в роки другої п’ятирічки, опублікованої у журналі “Вісті Всеукраїнської Академії Наук” за 1932 р. Проаналізував доповідь відомий український громадсько-політичний і культурно-освітній діяч Степан Сірополко. Він звернув увагу на те, що плани суттєво відрізняються від реальної демографічної ситуації в Україні, зокрема щодо рівня смертності населення: “З накресленого ак. Птухою плану виходить, що постійний голод на сов. Україні, надмірне зубожіння всієї людности, планове нищення українського населення російськими окупантами надзвичайно сприяє життєздатності населення сов. України, а відсутність ліків і медичної допомоги веде лише як-що не до повного знищення смертності (від тифів і віспи), то бодай до значного ослаблення її темпів...”³⁸.

Про складне становище українського населення у 1932 р., здійснення терористичними методами хлібозаготівель, визначення поняття “куркуль” йшлося у рубриці “Листи до земляків”, яку вів К.П.Ніко (імовірно Микола Ковальський - відомий український журналіст, емігрант, співробітник “Літературно-наукового вісника” та “Тризуба”). Протягом року ним було опубліковано більше десятка листів з аналізом ситуації в Україні, значна частина яких була присвячена голодомору³⁹.

Про винуватців голоду автор писав так: “Треба було встановитися комуністичному режимові, треба було “соціалістичного ладу”, щоб Україна пережила жахливі 1921-22 роки та тепер стояла перед загрозою

*обернутися в край, який голодуватиме хронічно. Наше прислів'я говорить "неврожай - від Бога, голод від людей". Свята правда, і що вона означає - найкраще видно на нашому українському прикладові"*⁴⁰.

Редакція "Тризуба" подавала на сторінках тижневика уривки з листів з України, які свідчили про розгортання голодомору. Листи пронизані сумом, горем, болем за землю, людей, худобу. В одному з них написано: *"Була в Н..., у тітки та бабусі. Що там робиться! Та не тільки там, по всій країні... Пустки з побитими вінками, руїна, бур'яни врівні з хатами, а де-яких хат зовсім нема... Йдеш селом і людей немає, трава по коліна, не збивається худобою, бо її немає. А увечері повертаються з поля змучені "раби"... Чорні, босі з порепаними ногами до крові, з такими ж руками, вертаються з буряків, сумні без співу, бо не заспіваєш після макухи..."*⁴¹. Такими ж сумними подробицями рясніють свідчення тих, хто побував у Києві у серпні 1932 р., а після повернення поділився враженнями про побачене⁴².

Як і в попередні роки рубрика "Хроніка" насичена невеликою за обсягом, але багатою за змістом інформацією з радянської або зарубіжної преси про соціальну і національну катастрофу в Україні. Подаються дані про хід хлібозаготівель, жнив і посівної кампанії, здійснення колективізації, вилучення хліба у селян, безгосподарність у колгоспах, голод, втікачів з СРСР, протести Союзу українських журналістів і письменників, Української жіночої національної ради у Празі проти розстрілів втікачів з УСРР на Дністрі тощо.

У 1933 р., коли голодомор в Україні і на Кубані досяг свого апогею, редакція "Тризуба" широко повідомляла українську еміграцію і міжнародну громадськість про жахливу ситуацію на Батьківщині. Третина від усіх редакційних статей в тій чи іншій мірі присвячена голоду або пов'язаними з ним економічними, демографічними і політичними проблемами. І це, незважаючи на те, що у редакції влітку виникли проблеми з отриманням радянської преси⁴³. У листопаді редакція зазначала, що *"в центрі всього життя українського сьогодні одне питання - і не може бути иншого - питання про голод на Україні, справа допомоги голодним, врятування од видимої смерті мільйонів наших земляків. Наше громадянство на українських землях, по-за межами ССРСР і на чужині, повсюди виявило в справі кампанії допомогової і протестаційної акції достиглість, організованість, не аби-яку енергію й однодушність національну"*⁴⁴.

На сторінках "Тризуба" було опубліковано інтерв'ю О.Шульгина паризькій газеті "Figaro". Член уряду УНР в екзилі розповів про становище в Україні та голод. Він зазначив, що *"врожаї були добрі, і могли б з достатком вистачити для прогодування всього населення, коли б з року на рік совіти не збільшували примусового вивозу хліба. Вже на зиму 1931-32 р. вони залишили селянам так мало хліба, що почався голод. Звичайно, той голод не може бути прирівняний до того, який лютує на Україні зараз. Цього разу майже все збіжжя у селян було забрано збройною силою, не дивлячися на потреби самих хліборобів. Червона армія зайняла поля для охорони, щоб ні один колос не було вкрадено..."*⁴⁵. О.Шульгин прокоментував виступи французького прем'єр-міністра Е.Ерію про те, що голоду в Україні немає: *"Державний муж Франції бачив прекрасні оброблені лани, які охороняють війська. Він хотів поінформуватися, він виявив бажання поїхати в село, яке найбільше постраждало: і з властивим совітам цинізмом йому показали*

село, призначене для оглядин туристів”⁴⁶.

У традиційній рубриці “З життя й політики” В.Садовський на основі радянської преси аналізував становище в Україні, результати першої п’ятирічки, запровадження паспортної системи у містах, встановлення нових норм хлібозаготівель для колгоспів та індивідуальних господарств, господарські передумови голоду, перетворення селян на сільськогосподарських найманих робітників. Автор зазначав, що радянське керівництво хоча і говорить про ліквідацію куркульства як класу, насправді переслідує мету ліквідації усього селянства: *“Селянин, як самостійний індивідуальний виробник із своєю психологією, із своїми продукційними звичками підлягає знищенню. Він мусить обернутися або в колгоспника або в промислового робітника”*⁴⁷. В.Садовський засвідчує, що замість “куркулів” головним ворогом партії на селі стають “шкідники”, контрреволюційні організації, тому у колгоспах і радгоспах створюються політвідділи. Для роботи в них на Україні і Кубані направляються комуністи з Москви і Ленінграда⁴⁸.

Чимало уваги редакція тижневика приділяла публікації листів з України або їх оглядів, листів від представників української еміграції. Так, питання голоду піднімалося у рубриці “Листи до земляків”, в якій йшлося про те, що голод є боротьбою “червоної” Москви з Україною⁴⁹.

У листах з Женеви анонімного автора піднімалися питання про голод в Україні та проблема міжнародних гарантій прав людини, солідарність різних політичних сил української еміграції у справі допомоги голодуючим, звернення до різноманітних міжнародних організацій (Ліги Націй, Товариства Червоного Хреста) з приводу трагедії⁵⁰. У другому листі йшлося про обговорення на таємному зібранні членів Ради Ліги Націй доповіді голови цієї Ради Мовінкеля про голод в Україні, юридичні і практичні аспекти реакції поважної міжнародної організації на трагедію, звернення її до Міжнародного Комітету Червоного Хреста про організацію допомоги голодуючим. Проте *“й нині через Міжнародний Комітет Червоного Хреста та через інші установи можна пересилати допомогу голодним в “індивідуальному” масштабі, себ-то направляючи її на окремі адреси”*⁵¹. У листі зверталася увага і на позицію російської еміграції щодо голоду. Питання про трагедію в російській пресі піднімалося, але жодних комітетів з допомоги не було створено, заяв про голод, в тому числі до Ліги Націй, не подавалося⁵².

Співробітник “Тризуба” Семен Нечай прокоментував на сторінках часопису лист-оповідання уродженки Київщини Марфи Стьобалової, яка ще до революції 1917 р. виїхала до США, а під час голодомору 1933 р. відвідала Україну. Показано жахливі картини тогочасного життя у Києві - численні трупи на вулицях міста, “пужлі” люди на вокзалах, у рідному селі Писарівка на Поділлі - *“весь мій рід за останній час вимер голодною смертю, десять хат”*, людодіство, полювання на людей (*“одна жінка разом з сусідою забила свого 16-літнього сина, якого вони разом і з’їли”*), організація “сліжки” за Стьобаловою, починаючи від приїзду до Ленінграда, по Україні - закриття церков⁵³. Редакція часопису опублікувала уривки з кількох листів одного селянина з Чернігівщини до свого родича на еміграції. Вони засвідчують жахливий стан українського села, голод, численні смерті людей⁵⁴.

На сторінках “Тризуба” публікувалися комюніке, звернення, відозви,

відкриті листи до керівників європейських держав і міжнародних організацій про допомогу голодуючим в Україні. У відкритому листі до прем'єр-міністра Франції Іван Рудичів стверджував, що вислів Е.Еріо *“голод в Україні є вигадка німців”* у газеті *“L'Information”* від 1 листопада 1933 р. - це глум над пам'яттю тих, хто вже помер від цієї жахливої трагедії. Виявляється, пише автор листа, люди вмирають в Україні не від голоду, а через німецьку вигадку⁵⁵.

Подібний зміст має відкритий лист відомого українського політичного діяча, науковця Ольгерда Бочковського до Е.Еріо. В ньому зазначалося: *“Чого варті всі ці большевицькі гіганти, зразкові комуни, колхозы й т.д, коли вони збудовані ціною такого нечуваного жорсткого терору, жахливих жертв, скатованих і замучених на смерть!.. Ось через що, високоповажний пане, ваші слова похвали й захоплення з приводу большевицьких досягнень в Україні є страшною наругою, нечуваною хулою перед трагічним маєстатом сучасної недолі українського народу”*⁵⁶.

Публікувалися листи представника УНР при Лізі Націй О.Шульгина до голови Монетної й економічної конференції у Лондоні Р.Макдональда⁵⁷, голови 14-ї сесії пленарного засідання Ліги Націй⁵⁸, комюніке Українського пресового бюро в Парижі щодо голоду в Україні⁵⁹. Висвітлювалися заходи комітетів з організації допомоги голодуючим в Україні⁶⁰, подавалися заклик Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії про допомогу голодуючим⁶¹, відозва редакції журналу *“Гуртуймося”*⁶², оголошення про організацію і проведення Днів жалоби і гніву⁶³.

У рубриці *“Хроніка”* подавалися повідомлення про голод в Україні, заснування і діяльність комітетів з допомоги голодним в Україні у Бельгії, Німеччині, Румунії, протести українських громадських організацій у Болгарії, Румунії, Фінляндії, Чехо-Словаччині, відозви політичних партій і навіть окремих українських діячів (Наталії Дорошенко) про допомогу співвітчизникам, листи з України, оповідання втікачів з СРСР тощо.

Не залишився осторонь національної трагедії і відомий український поет, уродженець м.Білопілля, нині Сумської області Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба), який жив тоді у Чехо-Словаччині. Він написав вірш *“Голод”*⁶⁴:

*Ввечері голову вчора одрізала
Галі... дитині моїй,
Вдосвіта, вранці сьогодні поснідала...
Що це я, що це я? Боженьку мій!
Так, я одрізала пилкою голову,
Думала: м'ясо я з'їм...
Думала м'ясо, а їла я коливо...
Коливо, коливо, бий мене грім!
Царство небесне їй. Ти не лишилася
В світі без мене сама,
Мати твоя не корилась, а билася,
Тільки... вже сили нема.
Людоньки!.. (що це я - сплю?)
Вбила дитину своєю!..
З холоду, з голоду я збожеволіла...
Людоньки!.. (що це я - сплю?)*

* * *

Проблема голодомору 1932-1933 рр. знайшла своє висвітлення на сторінках тижневика “Тризуб” і в перші після трагедії роки. У 1934 р. інформації про голод стало менше, проте з’явилися більш аналітичні статті.

Про голод йшлося у трьох передовицях часопису (№№22, 27-28, 39). Питанню співвідношення національного і соціального під час голодомору, у боротьбі українського села присвячена стаття І.Липовецького. Автор, аналізуючи радянську пресу і виступи керівників КП(б)У, звернув увагу, що радянські і партійні лідери все частіше і відвертіше висловлюються щодо цієї проблеми. За словами П.Постишева, з середини 1933 р. партія вела боротьбу з “українськими контр-революціонерами”, які активізувалися з початком суцільної колективізації. Український більшовик М.Попов стверджував, що зі зростанням опору “куркулів” поживавлювався український націоналізм, “хлібною забастовкою в 1928 році українські селянські маси намагалися за горло взяти совітську владу”, а В.Балицький про 1933 рік в Україні говорив, що “це перші наші успіхи, перші наші перемоги”⁶⁵. З цього випливає, що терор проти українських селян за допомогою голоду мав національний аспект. Винищуючи селян, які чинили опір колективізації, партія одночасно вирішувала проблему з українським (самостійницьким) рухом.

У наступній статті І.Липовецького йшлося про експорт сільськогосподарської продукції (збіжжя, сочевиця, горох, просо, пшоно, гречка, м’ясо, масло, яйця тощо) та питому вагу України у цьому. Автор доводив, що експорт продуктів харчування у 1931-1933 рр., в тому числі і з України, мав для республіки жакливі наслідки - численні жертви серед виробників сільськогосподарської продукції⁶⁶.

М.Ковальський у статті “Становище на Україні” зазначав, що наступ на українську культуру (душу України) через винищення української інтелігенції супроводжувався наступом на соціальну базу українства - селянство (тіло України) через колективізацію його господарств. Логічним наслідком колективізації стали дезорганізація сільськогосподарського виробництва і голод 1932-1933 рр. Автор доводив це цифровими матеріалами. Він стверджував, що “голод на Україні 1932-1933 рр. є наслідком совітської політики, а саме системи колективізації і поневолення... Ясно, що ці два головні наступи на Україну, на душу і тіло її, мусіли мати своїм наслідком зміцнене централізування керування України і висунення на перший план Москви...”⁶⁷.

Анонімний автор з Женеви присвятив свою статтю питанню вступу СРСР до Ліги Націй. Було охарактеризовано перебіг подій на асамблеї організації, звернуто увагу на виступи представників Португалії Кайро-да-Мата і Швейцарії Дж.Мотта, які піднімали питання про поневолення народів в СРСР і вимагали від радянського керівництва допуску міжнародної допомоги голодуючим, поінформовано про акції Державного Центру УНР (О.Шульгин) і посла до польського сейму (М.Рудницька) щодо вступу СРСР до Ліги Націй⁶⁸.

Питання минулорічного голоду, політики радянської влади на селі, продовольчої кризи у зв’язку з голодом 1933 р., загрози недороду, зменшення (скоріше, втаємничення і дозування) у радянській пресі повідомлень про показники врожаю чи посівної кампанії піднімалися у рубриці “З життя й

політики”⁶⁹. У рубриці “З преси” аналізувалася радянська і партійна преса, подавалися витяги з більшовицьких газет. У статтях йшлося про політику партії на селі, хлібозаготівельну кампанію, давалася характеристика оповіданню “Чужі і свої” французького письменника Анрі Барбюса, яке було направлено для публікації в піонерській газеті “Зай грейт” (Україна), проте надруковане в органі ВКП(б) “Правда”. Письменник “по батьківські і по братерські, як приятель і товариш” вітав українських дітей. Автор замітки з іронією нагадав письменнику, який так само “добре” поінформований про ситуацію в Україні, як і його співвітчизник Е.Ерію, що, незважаючи на “досягнення” радянської політики, “більшість дітей і підлітків на Україні складають поки-що все-ж українські діти і говорять своєю мовою і тією, якою друкується “Зай грейт”, не розуміють. Французький “приятель і товариш” помилився адресою”⁷⁰. До цього виду публікацій можна віднести замітку “Цінне признание” К.Ніко про визнання керівництвом республіки (Г.Петровський) існування в Україні голоду 1932-1933 рр. та кількість людських жертв (близько 0,5 млн осіб за 1933 р. і близько 0,6 млн осіб в період колективізації і розкуркулення)⁷¹.

На сторінках “Тризуба” публікуються рішення, резолюції, протести українських емігрантських організацій щодо голоду в Україні. Так, Третя конференція Головної еміграційної ради прийняла резолюцію про становище в Україні та голод, в якій висловлено протест проти злочинної політики більшовиків в Україні, політичних репресій, спрямованих проти національно-свідомих громадян України, закликає продовжити “допомогу і протестаційну акцію” української еміграції і залучити до цього міжнародну громадськість⁷².

У меморандумі Уряду УНР, поданому голові 15-ї асамблеї Ліги Націй, відповідальність за організацію голоду 1932-1933 рр. в Україні і на Північному Кавказі покладалася на керівництво СРСР⁷³.

У спільному протесті поневолених Москвою народів проти прийняття СРСР до Ліги Націй зазначалося, що представники Азербайджану, Грузії, Північного Кавказу, Туркестану та України звинувачують радянський уряд в організації голоду в Україні і на Північному Кавказі й виступають проти того, щоб СРСР представляв в Лізі Націй їх інтереси і виступав від їх імені⁷⁴.

Звинувачення в організації голоду і знищенні національно свідомої інтелігенції в Україні на початку 30-х років, які забрали життя близько 10 млн осіб, висунуто керівництву Радянського Союзу у протесті Української парламентарної репрезентації у Польщі щодо прийняття СРСР до Ліги Націй⁷⁵.

Постанови щодо засудження штучного голоду в Україні 1932-1933 рр. приймали й інші українські емігрантські та міжнародні громадські організації. У вересні 1934 р. це зробили Український центральний комітет допомоги у Львові і Зв’язковий (Об’єднаний) комітет міжнародних жіночих організацій. У їх спільному листі до голови 15-ї асамблеї Ліги Націй зазначалося, що страшний голод в Україні забрав життя понад 6 млн осіб, пропонувалося вплинути на Радянський Союз з метою організації допомоги голодуючим в Україні з боку міжнародних організацій. Лист від першої організації підписали Василь Мудрий і Мілена Рудницька, другої - Ішбел, Корбіт Ашбі, Аш Ван Уїк та Клара Гютрі д’Арсіс⁷⁶.

Редакція “Тризуба” вміщувала на своїх сторінках звернення до представників української еміграції про надання голодуючим співвітчизникам грошової допомоги. В них повідомлялося про організацію 29 жовтня дня жалоби, збір коштів та адреси комітетів допомоги, що приймали пожертви для голодних в Україні. Так, у 1933 р. на ці потреби було зібрано декілька тисяч франків, які переслали в Україну, звідки надійшли листи з вдячністю за врятування від смерті. *“Несподівано отримали 100 франків, - писалося в одному з них, - є ще люди, що змилювалися над нашим нещастям... Тепер купимо в крамниці “Торґсіну” муки, рижу, картоплі, сала. Бо-ж тепер на базарі не можна купувати навіть картопляних лушпайок з-під поли, як давніше продавали. Думаємо, що цих 100 франків нас врятують на цілий місяць. Хай Бог благословить тих, хто нам цим допоміг...”*⁷⁷. Зауважимо, що емігранти самі мали невеликі грошові статки.

Дещо меншою за обсягом інформації про голод в Україні 1932-1933 рр. стала рубрика “Хроніка”, проте зросла кількість повідомлень про участь українських і міжнародних організацій у справі допомоги голодуючим в Україні. В них йшлося про акції Міжнародного комітету з допомоги голодуючим в СРСР (Відень) під керівництвом кардинала Теодора Інніцера⁷⁸, обговорення питання голодомору в обох палатах англійського парламенту⁷⁹, участь української еміграції в Румунії у справі допомоги голодуючим в Україні⁸⁰, діяльність Бельгійсько-українського комітету допомоги голодуючим⁸¹, вивчення у Лондонському університеті питання про колективізацію сільського господарства в СРСР та її наслідки⁸², акції протесту українських емігрантів у Греноблі⁸³.

Редакція тижневика “Тризуб” приділяла увагу питанню голодомору 1932-1933 рр. в Україні і в наступні роки, проте кількість публікацій з цієї теми зменшується, що пояснюється зміною ситуації в українському селі з середини 30-х років.

Отже, основні результати дослідження можна сформулювати таким чином.

1. Стан вивчення голодомору 1932-1933 рр. в Україні на сторінках українських емігрантських видань взагалі і паризького тижневика “Тризуб” зокрема є низьким. Залучення матеріалів емігрантської преси як історичного джерела при вивченні національної трагедії початку 30-х років є недостатнім і далеким поки-що від потреб сучасної історичної науки. Взагалі тема вивчення голодомору українською еміграцією міжвоєнного періоду і висвітлення цієї трагедії тогочасною емігрантською пресою потребує синтетичного дослідження.

2. В цілому редакція тижневика “Тризуб” оперативно реагувала на соціальну, національну і демографічну катастрофу 1932-1933 рр. в Україні. Ще до її початку публікувалися роботи фахівців у галузі економіки і сільського господарства, які засвідчували катастрофічні зміни на селі внаслідок здійснення терористичними методами хлібозаготівель кінця 20-х - початку 30-х років, винищення заможної верстви українського селянства, примусової колективізації селянських господарств. З наближенням голодомору кількість публікацій про нього зростала.

3. Інформація про становище сільського господарства напередодні і в роки голодомору, про сам голодомор, що подавалася на сторінках “Тризуба”, була достовірною. Основними джерелами її отримання були радянська преса,

рішення радянських і партійних органів, опубліковані виступи керівників країни і республіки, листи від громадян УСРР, свідчення втікачів з СРСР.

4. За тематично-видовою ознакою публікації про голодомор можна поділити на такі групи: передовиці (редакційні статті); спеціальні роботи, присвячені загальним питанням політики більшовиків на селі та конкретно голодомору; огляди радянської (іноді емігрантської і зарубіжної) преси (цьому присвячені рубрики “*З життя й політики*”, “*Факти й цифри*”, “*З преси*”); листи до редакції, приватні листи з України, редакційні огляди листів з України, свідчення втікачів з СРСР про голод; звернення, комюніке, протести, відозви, меморандуми уряду УНР, міжнародних й українських комітетів допомоги голодуючим в Україні, українських емігрантських і міжнародних організацій щодо голоду в Україні; оголошення про проведення акцій протесту проти політики більшовиків в Україні та допомоги голодуючим.

Найбільшою за обсягом поданої інформації про голод та питань, що пов’язані з цим жахливим явищем, була рубрика “*Хроніка*”. В ній без коментарів подавалися лише факти про різні сторони життя українців напередодні і в роки голодомору. Абсолютна їх більшість запозичувалася з радянської преси, хоча редакція часопису зазначала, що знаходити підтвердження катастрофічного стану українського села було важко.

5. Публікації про голодомор 1932-1933 рр. на сторінках “*Тризуба*” є репрезентативним джерелом, яке займає важливе і в той же час унікальне місце в усьому комплексі джерел з історії голодомору. У часописі було вміщено великий за обсягом і специфічний за змістом матеріал з різних аспектів життя в Україні наприкінці 20-х - на початку 30-х років і в першу чергу про голодомор. Незважаючи на певну ідеологічну спрямованість тижневика, подані у ньому матеріали є достовірними й об’єктивними, що реально відображали хід організації й реалізації штучного голоду не тільки як засобу боротьби з приватницькою ідеологією українських селян, перетворення їх на сільськогосподарських робітників, але і методом політичного упокорення українського села. Саме еміграція вперше звернула увагу на те, що напередодні (як превентивний засіб проти національної інтелігенції, яка могла вплинути на громадську думку українських селян) і під час здійснення колективізації розгортається боротьба з так званим “*українським націоналізмом*”, починається згортання політики українізації. Публікації про голодомор 1932-1933 рр. в Україні на сторінках еміграційної преси взагалі й паризького тижневика “*Тризуб*” зокрема були найбільш інформативними і повними на той час у світі.

6. Проведене дослідження свідчить, що часопис “*Тризуб*” може стати предметом наступних розвідок окремих аспектів історії голодомору початку 30-х років в Україні. Це - діяльність міжнародних й українських комітетів допомоги голодуючим в УСРР, заходи української еміграції з поширення інформації про голодомор в міжнародних інституціях та інші.

¹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Упор. Л.А.Покидченко. - Суми: Вид-во “Ярославна”, 2006.

² Ткаченко Б.І. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади. - Лебедін: ВВ “Білий лебідь”, 1994.

³ Іванущенко Г. Голодомор 1932-33 років: очима свідків, мовою документів.

Северинівська сільрада Сумського району. - К.: Українська видавнича спілка, 2003.

⁴Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д.В.Архирейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та інші. Відповід. ред. В.А.Смолій. - К.: Наук. думка, 2002. - С.358-360.

⁵А. Хлібні фабрики // Тризуб. - Париж, 1928. - №32. - С.5.

⁶В[алентин] С[адовський]. З життя й політики. Голод і совітська преса. Розміри нещастя. Офіційний оптимізм і сумна дійсність. “Село, яке не розкачалось”... // Там само. - №42. - С.11-13; В.С. З життя й політики. З обсягу українізаційних заходів. Довкола хлібозаготовок. “Успіх” позики індустріалізації. В голодному районі... // Там само. - №46-47. - С.19-24.

⁷Г.Ч. Голод на Україні в світлі закордонної преси // Тризуб. - 1928. - №48-49. - С.16-19.

⁸Комітет допомоги голодним на Україні // Там само. - С.15-16.

⁹Тризуб. 1928. - №48-49. - С.19.

¹⁰Там само. - №44. - С.28-29.

¹¹Там само. - №48-49. - С.38.

¹²Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. - С.360-362.

¹³П.Ф. Голод на Україні // Тризуб. - 1929. - №28. - С.11.

¹⁴Тризуб. - 1929. - №28. - С.13.

¹⁵Факти й цифри // Там само. - №1. - С.30-31.

¹⁶Факти й цифри // Там само. - №7. - С.10-11.

¹⁷Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки / С.І.Білоконь, О.М.Веселова, Т.В.Вронська та ін. Відповід. ред. В.М.Литвин. - К.: Наук. думка, 2003. - С.353.

¹⁸Там само. - С.365-366.

¹⁹Тризуб. - 1930. - №9. - С.1.

²⁰Липовецький І. Хлібні могили // Там само. - №5. - С.16-17.

²¹Липовецький І. На кривавому шляху колективізації // Там само. - №19. - С.3-6.

²²Гл.Л. Контр-революція в сільському господарстві України // Там само. - №40. - С.17-21; №42. - С.18-23.

²³В.С. З життя й політики // Там само. - №5. - С.19-22.

²⁴В.С. З життя й політики // Там само. - №7. - С.13-17; №9. - С.11-13.

²⁵В.С. З життя й політики // Там само. - №11. - С.18-22; №15. - С.10-13.

²⁶3 листа втікачів // Там само. - №7. - С.11-12; Людський документ // Там само. - №19. - С.11-13; Яковенко І. Лист з Одеси // Там само. - №39. - С.19-21; Дністровий. Кілька слів про “куркульський” терор (лист втікача з України - бувшого комсомольця) // Там само. - 1931. - №42. - С.16; 3. З листів з України (3 N над Дністром) // Там само. - №46. - С.8.

²⁷Є.Г. Людські документи // Там само. - №39. - С.21-23.

²⁸Геродот Дмитро. З України // Там само. - №38. - С.17-22.

²⁹Липовецький І. З оповідань утікачів (Лист із Варшави) // Там само. - 1931. - №35. - С.17-22.

³⁰Підраховано автором.

³¹Тризуб. - 1932. - №28-29. - С.1.

³²Самовидець. Криваві події на Дністрі // Тризуб. - 1932. - №12. - С.14-15.

³³Жах на Дністрі та українська політична еміграція // Там само. - №17. - С.2-5.

³⁴Комунікат Українського Пресового Бюро в Парижі. Підневільний труд в СССР // Там само. - №40. - С.19-20.

³⁵Умови праці в СССР. Меморандум Українського Т-ва Прихильників Ліги Націй // Там само. - №41. - С.9-13.

³⁶В.С. З життя й політики // Там само. - №12. - С.22-25; №15. - С.23-26; №18-19. - С.34-37; №22. - С.25-28; №27. - С.14-16; №38. - С.21-23.

³⁷В.С. З життя й політики // Там само. - №36. - С.19.

³⁸Сірополко Ст. Смертність на сов. Україні за планом другої п’ятилітки // Там само. - №47. - С.8.

³⁹Ніко К.П. Листи до земляків // Там само. - №5. - С.4-5; №7. - С.2-5; №44. - С.2-5

⁴⁰Ніко К. Листи до земляків // Там само. - 1932. - №44. - С.3.

⁴¹3 листів з України // Там само. - №34. - С.22.

⁴²У Києві // Там само. - №41. - С.13-14.

⁴³Тризуб. - 1933. - №24. - С.1.

⁴⁴Там само. - №42. - С.1.

⁴⁵Інтерв’ю п. проф. О.Шульгина в “Figaro” // Там само. - №42. - С.9.

⁴⁶Тризуб. - 1933. - №42. - С.9.

⁴⁷В.С. З життя й політики // Там само. - №10. - С.22.

⁴⁸Там само. - №19. - С.8.

- ⁴⁹Ніко К. Листи до земляків // Там само. - №41. - С.2-5.
⁵⁰Женець. Голод в Україні та Ліга Націй (лист з Женеви) // Там само. - №36. - С.12-16.
⁵¹Він же. Лист із Женеви // Там само. - №37. - С.7.
⁵²Там само.
⁵³Нечай Семен. Жахи голоду в Україні // Там само. - №30-31. - С.17-22.
⁵⁴З листів з України // Там само. - №35. - С.18-20.
⁵⁵Лист до редакції // Там само. - 1933. - №37. - С.26.
⁵⁶До п.Едварда Еріо. Одвертий лист проф. Української Господарської Академії в Подебрадах О.І.Бочковського // Там само. - №33. - С.11.
⁵⁷Український меморандум в Лондоні // Там само. - №28-29. - С.16-20.
⁵⁸Заходи уряду УНР в Лізі Націй в справі голоду в Україні // Там само. - №35. - С.26-27.
⁵⁹Новий виступ уряду УНР в справі голоду в Україні // Там само. - №34. - С.12-13.
⁶⁰Комітет по організації допомоги голодним на Україні в Парижі // Там само. - №41. - С.16-17; Конгрес у Відні Допомогових Комітетів Голодних Соціального Союзу // Там само. - №48. - С.18-20; До української політичної еміграції в Польщі // Там само. - №42. - С.10-11.
⁶¹Заклик Українського Комітету в Румунії // Там само. - №42. - С.11-12.
⁶²Відозва редакції журналу "Гуртуймося" // Там само. - С.12-13.
⁶³День всенародної жалоби і гніву // Там само. - №39. - С.24; День жалоби і гніву в Парижі // Там само. - №40. - С.6-12; З[інаїда] М[ірна]. День жалоби й протесту в Празі (Лист із Праги) // Там само. - №41. - С.18-21.
⁶⁴Тризуб. - 1933. - №34. - С.13.
⁶⁵Липовецький І. "Націоналістична контр-революція" на сільсько-господарчому фронті України // Там само. - 1934. - №23. - С.4-7.
⁶⁶Він же. Харчеві продукти в соціалістичному експорті // Там само. - №27-28. - С.11-12; №33. - С.3.
⁶⁷Ковальський М. Становище на Україні // Там само. - №31. - С.8.
⁶⁸Женець. Як було прийнято СССР до Ліги Націй (Лист з Женеви) // Там само. - №36. - С.6-9.
⁶⁹В.С. З життя й політики // Там само. - №3. - С.5-7; №22. - С.8-10; №33. - С.7-10; №44. - С.4-6.
⁷⁰З преси // Там само. - №22. - С.11; №44. - С.7-10.
⁷¹Цінне признание // Там само. - №46-47. - С.8-9.
⁷²Третя конференція Головної Еміграційної Ради // Там само. - №11. - С.2-3.
⁷³Меморандум уряду УНР, поданий голові 15-ої асамблеї Ліги Націй // Там само. - №45. - С.6-7.
⁷⁴Спільний протест поневолених Москвою народів проти прийняття соціалістів до Ліги Націй // Там само. - №35. - С.6-7.
⁷⁵Протест Української Парламентарної Репрезентації у Польщі проти прийняття СССР до Ліги Націй // Там само. - №36. - С.10-11.
⁷⁶Українська й міжнародна акція в справі голоду на Україні // Там само. - №37. - С.3-5.
⁷⁷Українські Громадяне! // Там само. - №39. - С.15-16.
⁷⁸Хроніка. Перед новою голодовою катастрофою на Україні // Там само. - №27-28. - С.29-30.
⁷⁹Хроніка. Англійські палати і голод на Україні // Там само. - С.30-31; Хроніка. Палата Лордів обговорює справу голоду на Україні // Там само. - №33. - С.14.
⁸⁰Д[митро] Г[еродот]. Хроніка. В Румунії // Там само. - №29-30. - С.21-23.
⁸¹Хроніка. В Бельгії. Бельго-Український Комітет Порятунку України // Там само. - №31. - С.14-15.
⁸²Хроніка. Колективізація сільського господарства в Соціалістичному Союзі // Там само. - №37. - С.15.
⁸³Хроніка. З життя укр. еміграції. У Франції // Там само. - №42. - С.13.

VLASENKOV.M.

The Problem of Starvation of 1932-1933 in Ukraine on the Pages of Paris "Tryzub" ("Trident")

There is investigated the problem of starvation of 1932-1933 in Ukraine on the materials of Ukrainian "Tryzub" ("Trident") weekly edition which was published in Paris by the State Centre of Ukrainian People Republic in the inter-wars period.

Отримано 25.11.2007.